

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1431931>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 05.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Cengiz, M. (2024). Hive ve Ürgenç Oğuz Ağızlarında Sözlükselleşmiş Yapılar. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 317-340.

HİVE VE ÜRGENÇ OĞUZ AĞIZLARINDA SÖZLÜKSELLEŞMİŞ YAPILAR
Lexicalized elements in khiva and urganch oghuz dialects
MUSTAFA CENGİZ¹

Öz

Gelişmiş bir söz yapımı sistemine sahip olan Türk dilinde söz teşkilleri yalnızca eklerle değil, sözlük birimlerin işlenmiş biçimleriyle de yapılmaktadır. Bu sözlük birimler, anlamı tamamlayıcı unsurlar olabileceği gibi yardımcı fiil konumunda da olabilirler. Bunlar, ses düşmesi, ses benzeşmesi gibi birtakım ses bilgisel süreçler neticesinde işlenerek sözlük birim olma özelliğini kaybedip söz yapımında etkin kullanılan unsurlar durumuna gelebilmektedir.

Sözlükselleşme, dildeki unsurların türlü sebeplere bağlı olarak sözlüğe girmiş olmasını ifade etmektedir. Bu durum, çeşitli yollarla gerçekleşmektedir. Türk dilinin bazı lehçe ve ağızlarında görülebilen bu dil olgusu, Harezmi'nin Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında da görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla sözlükselleşme süreci bu ağızlarda görevli sözcüklerin gramerleşme sonucu esas unsurla kaynaşması, yardımcı unsurların tabanlaşma yoluyla esas unsurla birleşmesi ve -(X)p zarf-fiil ekiyle gerçekleşmektedir. Tabanlaşma, al- esas fiilinden sonra kullanılan yardımcı unsurlarla et- yardımcı fiilinin, çeşitli ses bilgisel süreçler sonucu esas unsura dahil olmasıyla gerçekleşmektedir. Buna ek olarak bu ağızlarda bilen ve +din (< dey) edatları da sözlükselleşme sürecinde etkin olan görevli sözcüklerdir.

Bu çalışmada, tarihî ve çağdaş Oğuz deşiklerinde çeşitli şekillerde ele alınan sözlükselleşmiş yapıların Harezmi'de konuşulan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında ne şekilde görüldüğü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tabanlaşma, Sözlükselleşme, Harezmi Oğuz Ağızları, Gramerleşme.

¹ Dr. Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE. El-mek.: mcengiz@erciyes.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-3566>

Abstract

In Turkic, which has a well-developed word-making system, some words are made not only with affixes but also with the processed forms of lexical units. These lexical units may be words that complement the meaning or they may be in the position of auxiliary verbs. They can be processed as a result of various phonological processes such as elision, consonant assimilation and lose their characteristic of being lexical units and become elements that are used effectively in word construction.

Lexicalization refers to the situation in which elements of a language enter the dictionary for various reasons. This situation is realized in various ways. This linguistic phenomenon, which can be seen in some sub-dialects and dialects of Turkic, is also seen in the dialects of Khiva and Urganch, which are among the Oghuz dialects spoken in Khwarezm. As far as can be determined, the lexicalization process takes place in these dialects through the fusion of the functioning words with the main element as a result of grammaticalization, the merger of auxiliary elements with the main element through becoming base, and the gerundium suffix -(X)p. The process of becoming base occurs when the auxiliary elements used after the main verb al- and the auxiliary verb et- are included in the main element as a result of various phonological processes. Additionally, in these dialects, the postpositions bilen and +din (< dey) are also functional words that are active in the lexicalization process.

This study examines how lexicalized structures, which are handled in various ways in the historical and contemporary Oghuz varieties, are seen in Khiva and Urganch Oghuz dialects spoken in Khwarezm.

Keywords: The Process of Becoming Base, Lexicalization, Khwarezm Oghuz Dialects, Grammaticalization.

1. Giriş

Oğuz gurubu Türk yazı dillerinin konuşulduğu coğrafyanın doğu sınırını Türkmenistan oluşturmaktadır. Türkistan'da yer alan Kıpçak lehçelerinin bazı ağızlarında da Oğuzca özelliklerin görüldüğü araştırmacılarca ortaya konmuştur.² Birçok Türk diyalektinin iç içe yaşadığı coğrafyalardan biri olan Özbekistan'ın Harezmi vilayetinin güney bölümü, çoğunluğu Oğuz ağızı konuşurlarıyla meskûndur. Türkoloji literatüründe Harezmi Oğuzcası, Harezmi Oğuz diyalekti, Özbek Oğuzcası vb. adlandırmalarla³ ifade edilen bu ağızlar grubu, aslında Oğuzcanın en doğu sınırını oluşturur. Nitekim Türkiye'de Harezmi Oğuz ağızlarıyla ilgili⁴ kapsamlı bilgiler veren Eker, Harezmi coğrafyasını Türk lehçeleri arasında -çok isabetli olarak- bir dilbilimsel bölge (linguistic area) şeklinde nitelendirmektedir (2006: 115). Türk lehçelerini tasnif eden Türkologların büyük bir bölümü de Harezmi'deki Oğuz ağızlarını Oğuz grubu deşikeleri arasında göstermektedir (Tekin, 2013: 319-342).

41° 32' 02. kuzey enlemi, 60° 37' 50. doğu boylamı arasında yer alan Ürgenç ile 41° 23' 05. kuzey enlemi, 60° 21' 46. doğu boylamı arasında yer alan Hive şehirleri, Harezmi'deki

² Mesela bk. Abdullayev, 1978; Nazarov, 1969: 42-43; Polivanov, 1929; Samixon, 2016: 94-95, Yudahin 1957 vb.

³ Tarihî dönemde Harezmi Türkçesi olarak nitelendirilen bir geçiş evresi olduğu malumdur. Fakat kaynaklarda çağdaş Harezmi ağızları için 'Harezmi Türkçesi' şeklinde bir adlandırma bulunmamaktadır. Bu sebeple Alimardanov'un zikrettiği çağdaş Harezmi ağızları için 'Harezmi Türkçesi' şeklinde bir adlandırma yapıldığı bilgisi doğru değildir (bk. 2021: 369).

⁴ Hive özelinde Harezmi'deki Oğuz unsurlardan ilk bahseden Kocaoğlu'dur (bk. Kocaoğlu, 1987). Kocaoğlu, 1985'teki Beşinci Türkoloji Kongresinde sunduğu bildiriye her ne kadar 'Hârezmi Türk edebî dili' dese de Hive'de basılmış bir metin üzerinden Hive ağızı üzerine çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bunların bir bölümü Harezmi'deki Oğuz ağızlarının tamamında görülürken bir bölümü Hive ağızına özgüdür. Eker'in çalışması daha geniş bilgiyi ihtiva etmektedir. Harezmi'deki Oğuz ağızları üzerine en teferruatlı bilgiyi ise Özbek ağız bilimci Fettah Abdullayev'den öğrenmekteyiz (bk. Abdullayev, 1961 ve 1967).

Oğuzca özelliklerin yoğun olarak görüldüğü ağızlar grubu içinde yer alır. Bilhassa Ürgenç, Harezmi'nin pazar merkezi konumunda olup iş imkânlarının çokluğu ve gelişmiş ekonomisiyle diğer şehirlerden göç almıştır. Hive ise tarihi ve kültürel dokusuyla Harezmi'nin ve Türkistan'ın önemli şehirlerindedir. Amu Derya (Ceyhun) nehri, bölgenin en önemli sulama kaynağı olarak işlev görmektedir. Hive ve Ürgenç şehirleri arasındaki mesafe yaklaşık 30 km'dir.

Harita: Harezmi Vilayeti

Hive ve Ürgenç ağızlarının Özbek ağızları içerisindeki yerine bakıldığında ağız bilimciler tarafından bu iki ağız grubunun “O’g’uz lahjasi” (Oğuz ağızları) olarak değerlendirildiği görülür. Özbek ağız bilimciler, Özbek Türkçesinin ağızlarını 1. Karluk-Çiğil-Uygur lehçesi, 2. Kıpçak lehçesi, 3. Oğuz lehçesi şeklinde üç ana gruba ayırarak incelemektedir (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29-42; Yıldırım, 2017: 122). Üçüncü gruptaki Oğuz ağızlarına Harezmi'nin güneyinde yer alan (Hive, Ürgenç, Koşköpir, Hanka, Bagat, Şavat, Hazarasp ve Yeniariq) ağızlar, Kazakistan'ın güneyindeki İkan (İbata), Karabulak, Karnak⁵, Karamurt gibi ağızlar ve Türkmenistan'ın Daşoğuz bölgesindeki bazı ağızlar (Ketli, İlanlı şehrindeki Karamazı ve Gülistan köyleri, Boy, Karapörsen) dâhildir. Bunlara ek olarak Karakalpakistan'ın Törtköl ve Beruni şehirleri ile Buhara'nın bazı köylerinde (Karaköl, Alat, Candar, Ramitan, Peşku, Şafirkan, Buhara) de Oğuz diyalektlerinde konuşan nüfus mevcuttur (Avezberdiyevich, 2018: 7; Abdurahmonov, 1981: 18-19; Eltazarov, 2013: 280-291; İshayev, 1964: 73; Madrahimov, 1988: 5-9; Mirzayev, 1969: 15; Nazarov, 1969: 42; Polivanov, 1933: 25-26; Rahimova, 1984: 3-4; Reshetov, 1960: 45; Yo'ldoshev, 2002: 11-18). Harezmi'nin güneyinde yer alan Oğuz ağızları da kendi içinde üç gruba ayrılır: 1. Hive-Ürgenç ağızları⁶, 2. Hazarasp-Yeniariq ağızları, 3. Oğuz-Kıpçak karışık ağızlar (Abdullayev, 1978: 33). Harezmi'deki Oğuz ağızları, diğer Oğuz lehçelerine nazaran Türkmenceye yakın durmaktadır (Abdullayev, 1958: 66-67).

Türk dilinin ilk yazılı vesikalarından bu yana takip edilebildiği kadarıyla birtakım leksik birimlerin, süreç içerisinde dil kullanıcılarının tasarrufuna bağlı olarak biçim birim durumuna

⁵ Kazakistan'ın güneyindeki Özbek ağızlarından olan Karnak ağızı, kuzey Özbek ağızları grubunda olmak üzere hem Oğuz hem Kıpçak tipi ağızlar içinde değerlendirilmektedir (bk. Adilovna, 2005: 13-15).

⁶ Hive ile Ürgenç ağızları aynı grupta yer almakla birlikte bunlar arasında çok az fonetik farklılıklar görülür. Hazarasp-Yeniariq ağızları ile Ürgenç-Hive ağızları arasında da büyük farklar yoktur. Mevcut farklılıkların tamamına yakını morfolojik ve birtakım leksik ayrılıklardır (bu farklılıklar için bk. Madrahimov, 1988: 9-10).

geldikleri malumdur. Özbek edebî dilinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan *-AdIgAn/-ydIgAn* ve *-yatgan*, şimdiki zaman işaretleyicileri *-yap* ve *-yātır* gibi biçim birimler⁷ ilk akla gelenlerdir. Bu türdeki leksik birimler, yardımcı birim konumunda iken gramerleşme yoluyla tabanlaşarak artık birer biçim birim işlevine geçiş yapmışlardır. Bu durum, dilin dinamik yapısına bağlanabileceği gibi, toplumun onu kullanım biçimiyle de ilgilidir. Şöyle ki, yardımcı birim konumundaki sözcükler, özellikle Türk dilinin Kıpçak ve Karluk lehçelerinde işlek olarak kullanılmaktadır. Bilhassa asıl fiille *-A*, *-Xp*, *-y* gibi zarf-fiil ekleri getirilerek tasvir yardımcı fiilleriyle birlikte oluşturulan birleşik yapılar ya da zarf-fiil eki almış esas fiilden sonra gelen birtakım sözcükler, Karluk ve Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde önemli yer tutar. Batı grubu yazı dillerinde ise Türkmençe ve diyalektleri dışında bu tarz yapılar, diğer Türk lehçelerindeki kadar işlek değildir.

Sözlükselleşme (lexicalization) terimi, art ve eş zamanlı düzlemde iki farklı şekilde gerçekleşen bir dil olgusudur. Eş zamanlı bakış açısına göre kavramsal kategorilerin kodlanması anlamına gelmekteyken art zamanlı bakış açısına göre sözlüğe dahil olma veya gramerin üretken kurallarının dışına çıkma durumunu ifade etmektedir (Aydemir, 2015: 224). Başka bir deyişle bir sözcüğün eş zamanlı olarak çeşitli dil bilimsel süreçlerden geçtikten sonra sözlüğe dahil olması durumudur (Bussmann, 1996: 681-682). Bu süreç, ses bilimsel indirgeme ve birleşmeyi de içermektedir. Bu durumun yanı sıra sözlükselleşme, eskiden bağımsız olan öğelerin kendine özgü anlamsal özelliklere sahip karmaşık sözcükler hâlinde birleştirildiği bir sözcük oluşturma süreci olarak da tanımlanmaktadır (Diessel, 1999: 117). Zarf-fiilli yapılardan sonra gelen ve esas fiilin semantik alanını çeşitli bakımlardan tamamlayan yardımcı unsurlar, konuşma esnasında dil kullanıcıları tarafından telaffuza bağlı olarak farklı şekillere evrilebilmektedir. Bu evrilme, iki ayrı birimin fonetik süreçlerden geçerek tek bir leksik birimmiş gibi görünmesiyle sonuçlanmaktadır ki, bu durum tabanlaşma olarak da adlandırılmaktadır. Bu tür bir sözlükselleşme olayı, Türk yazı dillerinde ekseriyetle zarf-fiilli yapılardan sonra kullanılan tasvir fiillerinde ya da zarf-fiilli yapılardan sonra gelen anlamı tamamlayıcı unsurlarda görülmektedir. Bu doğrultuda, bazı sözlükselleşme olaylarının gramerleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek gerekir (Moreno Cabrera, 1998: 218). Öyleyse sözlükselleşme hem gramerleşme hem tabanlaşma sonucu gerçekleşebilen dil bilimsel süreci kapsayan bir olgudur. Dolayısıyla sözlükselleşme, yalnızca tabanlaşma yoluyla gerçekleşmez. Birtakım eklerin veya görevli sözcüklerin işlevlerinde görülen değişim ve dönüşümler de sözlükselleşmeyle sonuçlanabilir. Harezmi'deki Oğuz ağızlarında da bu tarz yapılarla sık karşılaşılmaktadır. Türk dilinde ekleşme veya gramerleşme olarak adlandırılan dil bilimsel olguların bir bölümü sözlükselleşmenin kapsam alanına girerken bir kısmı girmez. Söz gelimi *-yor* şimdiki zaman ekinin ekleşmesi veya gramerleşme sonucunda oluşması durumunda sözlükselleşme gerçekleşmezken, *al-* ve *bar-* fiillerinin gramerleşmesi sonucu oluşan *appar-/apar-* fiili sözlükselleşmektedir.⁸

İnceleme konusuna geçmeden önce, sözlükselleşme ile ilgili yapılmış çalışmalara da değinmek gerekir. Tabanlaşmış birleşik fiiller veya sözlükselleşmiş yapılar, Sibiry grubu Türk yazı dillerinde de mevcuttur. Aydemir, Tuvacada tespit ettiği sözlükselleşmiş yapıları a) Fiil leksemeleri, b) Sontakılar, c) Zarflar, d) Sıralama bağlayıcıları, e) Nitelemelikler, f) Bağlaçık cümle bağlayıcıları, g) Bağımsız cümle bağlayıcılar şeklinde gramatikal işlevlerine göre dil bilimsel kategorilere ayırarak incelemiştir (2015: 225-229). Bundan başka, çağdaş Uygurcada da tabanlaşmış birleşik fiiller mevcut olup Demirez Güneri tarafından incelenmiştir (2013: 62-77). Bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesindeki *al-* esas fiiliyle kullanılan yardımcı unsurların tabanlaşması durumu, biçimsel yönden ve semantik olarak Harezmi'deki Oğuz ağızlarıyla benzerlik göstermektedir. Fakat Harezmi Oğuz ağızlarındaki bu tür yapılar, Türkmen ağızlarındaki varyantlara çok daha yakındır (Arazkuliyev, 1991: 53).

⁷ Bu biçim birimlerde gerçekleşen fonetik süreçler için bk. Hojiyev, 1961: 449; Tolkun, 2009: 95.

⁸ Eklenen yapıların büyük bir bölümü öncelikle yardımcı unsur olma sürecinden geçmektedir. Bunlar, kullanım sıklığına bağlı olarak türlü fonetik aşınmalar sonucunda morfolojik unsurlar hâline gelebilmektedir (Buran, 1999: 208)

Oğuz grubu Türk lehçelerine gelindiğinde konuyla ilgili Gökçe'nin tarihî ve çağdaş Oğuzcadaki tabanlaşmış birleşik fiilleri ele aldığı makalesi bulunmaktadır (2021: 184-193). Gökçe bu çalışmasında, tarihî ve çağdaş Oğuzcadan *apar-*, *akit-/egit-/agit-*, *äkel-/ekil-/egel-*, *äber-/eber-/eper-/elber-/albe-*, *iber-/ciber-* ve son olarak *veribi-/biribi-/verbi-/virbi-/viribi-* şeklinde altı yapıyı varyantlarıyla birlikte ele almıştır (s. 185-191). Araştırmacı, çağdaş Oğuz lehçelerinden Türkmençe ile İran'daki Oğuz ağızlarını incelemiş, Harezm'deki Oğuz ağızlarına değinmemiştir.

Bu çalışmada, Harezm'de yer alan ve Oğuzca özelliklerin en yoğun olduğu⁹ Hive ve Ürgenç ağızlarında tabanlaşma ve gramerleşme yoluyla müstakil bir leksik birim hâline gelen yapılar ele alınmıştır. Çalışmanın inceleme bölümünde de görüleceği gibi Oğuz ağızları içerisinde tabanlaşmış yapıların büyük bir bölümünün Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁰

2. Çalışmada kullanılan yöntem ve malzeme

Hive ve Ürgenç ağızlarının günümüzdeki dil durumundan bir kesiti ele alan bu çalışma, eş zamanlı yöntemle hazırlanmıştır. Buna ek olarak -mukayeseli olmamakla birlikte- gerek görüldükçe Hive ve Ürgenç dışındaki Oğuz ağızlarına da atıf yapılmıştır.

Hive ağzında verilen örnekler, HA kısaltmasıyla numaralı olup Cengiz 2023'ün 'Metinler' (s. 413-822) bölümünden alınmıştır. Dolayısıyla Hive ağzından alınan örneklerin kaynak kişi bilgileri eksiksiz olarak Cengiz 2023'te yer almaktadır. Bu materyaller, Harezm'de yapılan alan araştırmasında derlenmiş malzemelerdir.

Bunlara ek olarak Harezm ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmalar ve sahadan derlenmiş folklor malzemelerinden¹¹ de istifade edilmiştir (Abdullayev, 1957; Atayevna, 2011; Junus, 1935; Rozimbayev vd. 2004; Yusupov, 2005, Yusupov ve Babacanov, 1993 vb.). Bunlar da çalışmanın kaynaklar bölümünde yer almaktadır.

3. İnceleme

Bu çalışmada incelenen ağızlarda görülen sözlükselleşme, gerçekleşme biçimlerine göre ele alınmıştır. Bu bağlamda, Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında sözlükselleşme durumu şu başlıklar altında incelenmiştir: 1. Tabanlaşma yoluyla oluşan sözlükselleşme, 2. *-p* zarf-fiil ekiyle sözlükselleşme, 3. *bilen* ve *+din* (< *dey*) edatlarının sözlükselleşmesi.

Harezm'deki Oğuz ağızlarında sözlükselleşmenin en sık rastlandığı yer, birinci gruptaki unsurlarda görülmektedir.¹² Bu ağızlarda görülen birtakım tabanlaşma olayları, sözlükselleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Aşağıda bunlar örnekleriyle birlikte gösterilmiştir.

⁹ Bk. Abdullayev 1967'deki Harezm'in diyalektoloji haritası.

¹⁰ Abdullayev'in Hive ve Ürgenç ağızlarından derlediği metinler (1961: 295-322) ve Cengiz, 2023'ün Hive ağzından derlemeleri ile eserlerinin büyük bir bölümü Hazarasp ağızları üzerine olan Jumanazarov'un (1961a, 1962, 1971, 1976) çalışmaları dikkatlice incelenip mukayese edildiğinde Hazarasp-Yeniarık ağızlarında sözlükselleşmiş yapıların daha az olduğu görülür.

¹¹ Bu çalışmalar arasında tarihî bir değere sahip olan Menges'in çalışmasından ne yazık ki istifade edilememiştir. Menges'in Hive ağzı olarak kabul edip derlediği metinler Hive ağzını yansıtmamaktadır (bu hususta eleştiriler hakkında bk. Abdullayev, 1961: 252-253; Abdullayev, 1967: 12; Cengiz, 2023: 25-26). Ürgenç ağzı hakkında önemli bilgiler veren Dobos'un çalışması ise metin ihtiva etmemektedir (bk. 1974).

¹² Bir hususu özellikle ifade etmek gerekir: Özbek Türkçesinin üç ağız grubunda da (Karluk, Kıpçak, Oğuz) tabanlaşma ve gramerleşme gibi dilbilimsel olgular çok yaygın olarak görülür (mesela bk. Rajabov, 1990: 14). Burada Harezm'deki Oğuz ağızlarının en geniş iki ağız grubunda yer alan ağızlar ele alınmıştır. Kıpçak ve Karluk lehçesi özelliklerine sahip ağızlarda tabanlaşma ve gramerleşme durumları Harezm'deki ağızlardan daha farklı görünümlere sahiptir ve bu hususun da ayrıca incelenmesi gerekir.

3.1. Tabanlaşma yoluyla oluşan sözlükselleşme

Harezmi Oğuz ağızlarında zarf-fiil eki almış esas fiilden sonra gelen tasvir fiillerinin ya da anlamı tamamlayıcı fiil unsurlarının bir bölümünün sözlükselleştiği görülmektedir. Tabanlaşma örneğinin en fazla görüldüğü esas fiil olan *al-* fiili, birçok Türk lehçe ve ağızlarında olduğu gibi Harezmi'deki Oğuz ağızlarında da çok işlek kullanılır. Bu fiille birlikte kullanılan tasvir yardımcı fiillerin incelenmesine geçmeden önce tabanlaşmaya neden olan fonetik hadiselerden bahsetmek gerekmektedir.

Al- esas fiili ile kullanılan ve tabanlaşan yardımcı fiillere bakıldığında tabanlaşma sürecindeki fonetik gelişmeler ekseriyetle esas unsur olan *al-* fiilinde meydana gelmektedir. Aşağıda da görüleceği üzere *al-* fiili, *-Xp* zarf-fiilli çekimiyle birlikte öncelikle /l/ ses grubu düşmesine uğrayarak gerileyici ünsüz benzeşmesi¹³ ve önlüleşme gibi fonetik süreçlerden geçmektedir. Bu fiil, *bar-*, *çık-*, *kaç-*, *kal-*, *kayt-*, *koy-*, *taşa-* gibi fiillerle kullanıldığında ses grubu düşmesi ve gerileyici benzeşme yoluyla tabanlaşmaktadır. *Ber-*, *gel-*, *get-/gét-* gibi fiillerde ise yine /l/ ses grubunun kaybı sonrasında esas fiilin art ünlüsünün, önlüleşme ve gerileyici benzeşmeye uğrayarak sözlükselleştiği görülmektedir. Bu husus, aşağıda daha teferruatlı biçimde açıklanmıştır. *-Xp* zarf-fiil eki almış esas fiilin bildirdiği işin biçimini, tarzını tasvir eden bu fiillerin semantik alanı, Türkmencedeki kullanımları ile benzerlik göstermekle birlikte (Şahin, 2012: 180) sözlükselleştiği zaman ekseriyetle kavram alanlarında herhangi bir değişim olmamaktadır. *-Xp* zarf-fiil ekinden sonra kullanılan tasvir yardımcı fiilleri, esas fiilin semantik alanını çeşitli biçimlerden tamamlarlar.¹⁴

al- esas fiilinin zarf-fiil çekimli biçimlerinin tabanlaştığı örnekler aşağıda gösterilmiştir. Tanıklar verildikten sonra tabanlaşma sonucu sözlükselleşen yapıların ses bilgisel özellikleri de açıklanmıştır.

3.1.1. *al-* esas fiiliyle tabanlaşarak sözlükselleşen unsurlar

Harezmi'de iki önemli ağız grubundan birini oluşturan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *al-* esas fiilden sonra yukarıda zikredilen fiiller, çeşitli fonetik aşınmalar neticesinde bu esas fiille tabanlaşma yoluna giderek sözlükselleşmiş yapıların teşekkülüne sebep olmaktadır. Bu başlıkta, *al-* esas fiilinin hangi fiillerle tabanlaştığı, tespit edilen örneklerden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır. Tabanlaşma durumunda öncelikle ele alınan yapının oluşumu açıklanmış, sonrasında her iki ağızdan tanıklanan örnekler sıralanmıştır.

❖ **abkaç-/apkaç-/akkaç-** ‘alıp kaçmak, alıp gitmek, kaçırmak’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında zarf-fiil eki alan *al-* esas fiilinin, *kaç-* fiiliyle üç şekilde tabanlaştığı tespit edilmiştir. Bu tabanlaşmış birleşik yapılardan *abkaç-* ve *apkaç-* varyantlarında, *alıb/alıp* biçimlerinde çekimlenen zarf-fiil ekli yapıda iç seste yer alan /l/ ses grubu telaffuz esnasında kayba uğrar. Üçüncü varyant olan *akkaç-* yapısında ise *al-* esas fiiline gelen *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki, *kaç-* fiilindeki ön sese uyum sağlayarak /k/ sesine gelişmekte ve gerileyici ünsüz benzeşmesi olayına neden olmaktadır.

İne bı düzülip wunnan keyin enesi başda duradı, kalğallā, ōsın çāy geledi, çay wāna, bāna akkaçadı, ballarına. “İşte bu şekilde düzülip, ondan sonra annesi başta duruyor; kalanlar daha sonra ‘çomak geliyor, çomak oraya, buraya’ diyerek alıp kaçıyorlar çocuklarına.” 003/646 (HA, Cengiz, 2023: 496)

¹³ Gerileyici benzeşme türü, yazı diline oranla konuşma dilinde daha fazla görülen fonetik hadiselerdendir. Özbekçe özelinde, gerileyici ünsüz benzeşmesi, en sık görülen gerileyici benzeşme türüdür. Bu ses hadisesi, Özbek ağızlarında müstakil kelimelerde de sık görülmesinin yanı sıra bilhassa ekleşme durumunda daha fazla gerçekleşir (Mesela bk. Abdullayev, 1960; Cengiz, 2023: 145-153).

¹⁴ Bu çalışmaya konu olan *al-* esas fiiliyle kullanılan ve onunla tabanlaşan yardımcı fiiller, Tulum ve Hojiyev tarafından geniş biçimde ele alınmıştır (bk. Hojiyev, 1966; Tulum, 1997).

Balasına kıstanıp durğan baytal heş-nasseye karamiyn, kelni apkaçıp getipti. “Yavrusuna canı sıkılan kısrak, hiçbir şeye bakmadan, üzerindeki kel adamı alıp gitmiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 305)

Gelinni bermegenlerinnen keyin özi abkaçıb getibdi. “Gelini vermeyince kendisi kaçırmış.” (ÜA, Yusupov, 2005: 38)

Seni ataş meni unı elinnen apkaçıp gelvedi. “Senin baban beni, onun elinden alıp kaçırıp gelmişti.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 33)

❖ **abkêber-** ‘alıp gelip vermek, getirip vermek’

Ürgenç’ten derlenen sözlü ürünlerde kaydedilen bu yapı, diğer tabanlaşmış yapılardan farklı olarak üç unsurdan meydana gelmektedir. *-Ip* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle, *kêl-* ve *ber-* fiilleri tabanlaşma yoluyla birleşmektedir. Bu birleşmede zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş *al-* esas fiilindeki /l/ ses grubu düşerken yine *-Ip* zarf-fiil eki almış *kêl-* fiilinde de telaffuz sırasında /lip/ hecesinin kaybı söz konusudur.

Seni kara kâkil deyen ön yaşlıg oğlın bar eken, şunu abkêbergin, abkêbermesen özişni helâk etemen. “Senin Kara Kakül diye on yaşında bir oğlun var imiş, onu alıp getirip ver, alıp getirip vermezsen seni helak ederim.” (ÜA, Yusupov, 2005: 75)

❖ **apbar-/appar-** ‘alıp gitmek, götürmek’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *bar-* fiilinin, zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucu oluşan sözlükselleşmiş iki varyantına rastlanmıştır. Diğer yapıların oluşumunda olduğu gibi burada da *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiilinde iç seste yer alan /l/ ses grubunun kaybı neticesinde *apbar-* şekli meydana gelmiştir. *Appar-* varyantında ise *bar-* fiili, *al-* esas fiiline gelen *-p* zarf-fiil ekine benzeşerek /p/ < /b/ gelişmesi şeklinde ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle oluşmuştur.

Ösıñ şıre apparadılâ, bîr kila. “Ondan sonra şeker götürüyorlar bir kilo” 001/108 (HA, Cengiz, 2023: 417)

Barsağ, gōşnû apbaramıs, koynı soyıp. “Gittiğimizde, koyun kesip etini götürüyoruz.” 015/534 (HA, Cengiz, 2023: 820)

Ayzada tayha tikedı, metkerim apparıp satıp geledi. “Ayzade şapka dikiyor, Metkerim pazara götürüp satıp geliyor.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 303)

❖ **apçık-** ‘alıp çıkmak, alıp gitmek, çıkarmak’

Tek varyantı tespit edilen *apçık-* fiili, *çık-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucu sözlükselleşmiştir. Tabanlaşma esnasında, diğer birçok sözlükselleşmiş yapıda olduğu gibi, *alıp* biçiminin iç seste yer alan /l/ ses grubu Hive ve Ürgenç ağızlarında bazı durumlarda telaffuz edilmemektedir.

Hemme koñışi kâsasını apçıkadı. “Bütün komşular fincanlarını alıp çıkıyorlar.” 008/668 (HA, Cengiz, 2023: 662)

Öylerine barıp enelerini öldirib, bāzāra satmağa apçıkıptulā. “Evlerine gidip annelerini öldürüp bazara satmak için alıp çıkmışlar.” (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

... saçını taşab kuyığa, ekisini apçıkadı. “... saçını kuyuya sarkıtıp babasını çıkıyor.” (ÜA, Abdullayev, 1957: 309)

❖ **apget-/apket-/apkit-/ebkêt-/ekket-/ekkêt-/ekit-/ekkit-/epget-/epket-/epkit-** ‘alıp gitmek, götürmek’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiili ve *get-/ket-* fiilinin tabanlaşmasında on bir adet sözlükselleşmiş unsur tespit edilmiştir. *al-* esas fiilinin *-p*

zarf-fiil ekli çekiminde *apget-*, *apket-*, *apkit-*, *epget-*, *epket-* ve *epkit-* varyantları oluşurken *-p* zarf-fiil ekinin *get-/ket-* fiilinde ön seste yer alan ünsüzle ilerleyici ses benzeşmesi sonucunda *ekgêt-*, *ekket-*, *ekkêt-* ve *ekkit-* yapıları meydana gelmiştir. Bu yapılarda *al-* esas fiilinde yer alan art ünlü, tabanlaşma sırasında *get-/ket-* fiilinde iç seste bulunan ön ünlüye benzeşerek ön damaksılaşma sonucu /e/ sesine geçiş yapar. *Ekit-* türevinde ise *ekkit-* yapısındaki /k/ sesi düşmüştür.

Ķīyzdan sōriydilā, rāzı mısan, rāzıman, yıksa apgeteversin depti. “Kıza razı mısın diye sorarlar; razıyım, eğer kazanırsa alıp götürsün, der.” 011/758 (HA, Cengiz, 2023: 727)

Öylēden apkiter edilē, yanĶı camaldıyn nēlede yūvürüp nētip ötüp. “Az evvel söylediğim gibi, sokaklarda koşarak geçen Cemal gibi çocukları evlerden alıp giderlerdi” 008/202 (HA, Cengiz, 2023: 646)

YaĶşı, seni öyüme ekketcek edim, diydi. “Tamam, seni evime götürecektim, diyor.” 009/39 (HA, Cengiz, 2023: 687)

Ekkêtmeke seni gelgen sāvçını / Ayakınnanam Ķattı eken yüzi. “Seni alıp gitmek için gelen görücünün, yüzü ağağından da sert imiş.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 20)

Bēyden bīr ōn beş yīrme ādam epketemiz. “Buradan yaklaşık on beş yirmi adam götürelim.” 012/204 (HA, Cengiz, 2023: 737)

Seni eyer rāzı wosaĶ, men yazaman, maskvaĶa epkitemis dedi. “Eğer razı isen seni ben yazayım, Moskova’ya götürelim dedi.” 002/1063 (HA, Cengiz, 2023: 465)

Azān bilen gelīnni apketedī yehĶelē öyüne. “Sabah erkenden yengeleri, gelini evine götürüyor.” 008/612 (HA, Cengiz, 2023: 660)

Öye ekitedōn boldī. “Eve götürecek oldu.” 005/1520 (HA, Cengiz, 2023: 600)

Lekin wunu zinhāt-be-zinhār üye apketmiymen. “Fakat onu asla ve asla eve götürmüyorum.” (ÜA, Yusupov, 2005: 95)

Cānum dayı, menēm arvaĶıza mindirib ebĶeting, debdi. “Canım dayı, beni de arabanıza bindirip götürün, demiş.” (ÜA, Yusupov, 2005: 90)

❖ **apĶā-/apĶal-** ‘alıp kalmak, almak, kabul etmek; alıvermek’

Ķal- fiilinin zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşmasında Hive ve Ürgenç Oğuz ağzlarında iki farklı varyant görülmektedir. Bu varyantların oluşumunda, *-p* zarf-fiil ekli *al-* esas fiilinin *alıb/alıp* çekimli biçimindeki /l/ ses grubunun düşmesi sonucunda, *Ķal-* fiilinin tabanlaşmasıyla *apĶā-* ve *apĶal-* sözlükselleşmiş yapıları oluşmuştur. Bunlardan *apĶā-* varyantında telaffuz esnasında *Ķal-* fiilindeki son ses /l/ düşmesi de gerçekleşmektedir.¹⁵ Düşen /l/ sesi, boğumlanma süresini kendinden önceki ünlüye aktardığı için *Ķal-* fiilinin normal süreli /a/ ünlüsü uzamıştır (< aĶĶā).

Bīzē yanĶı apparĶan ikki kila kāmptınu apkalasız. “Bizim demin alıp getirdiğimiz iki kilo şekerlemeyi kabul ediniz.” 006/448 (HA, Cengiz, 2023: 620)

ApĶāsa ōsıĶ geleverin deyen boladı. “Kabul ederse, sonra bu durum (erkek tarafına, kızı istemeye) ‘gelin’ demek anlamına geliyor.” 001/110 (HA, Cengiz, 2023: 417)

Nāvı apĶeyātırsan dep yene wulā sōriydi indi, apĶalış maĶsadda. “Ne getiriyorsun diye tekrardan soruyorlar onlar şimdi, kabul etmek için.” 002/1189 (HA, Cengiz, 2023: 469)

Ammā BazirĶān, meni özimni öldirgenin yaĶşı, Ķuralımnu apĶalĶanıĶnan dedi. “Fakat BezirĶān, silahımı alacağına beni öldürmen daha iyidir, dedi.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 361)

¹⁵ /l/ sesinin düşmesi hadisesi Hive Oğuz ağzlarında yaygın görülür (bk. Cengiz, 2023: 54).

❖ **apkayt-** ‘alıp dönmek, alıp gelmek, alıp götürmek’

Hive Oğuz ağzında tek varyantına rastlanan bu yapıda, *ıkayt-* ‘dönmek’ fiili, *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle tabanlaşmıştır. Tabanlaşma sürecinde, diğer yapıların genelinde olduğu gibi telaffuzda /l/ ses grubu düşmüş ve *apıkayt-* şeklinde bir sözlükselleşmiş yapı meydana gelmiştir.

Getişin pradoktanı apkaytaman. “Gidince mahsulleri alıp geri dönüyorum.” 012/272 (HA, Cengiz, 2023: 740)

❖ **apke-/apkel-/ekke-/ekkel-/epgel-/epke-/epkel-** ‘alıp gelmek, getirmek’

Hive ve Ürgenç ağızlarında yedi farklı varyantı tespit edilen bu yapı, *gel-/kel-* fiilinin, *-p* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiline tabanlaşmasıyla oluşmuştur. Zarf-fiil çekimli *al-* esas fiili, bu tabanlaşmada, diğer yapılarda olduğu gibi, telaffuz sırasında /l/ ses grubu kaybına uğrar. Sonuç olarak her iki ağızda *apke-*, *apkel-*, *epgel-*, *epke-* ve *epkel-* gibi sözlükselleşmiş yapılar meydana gelir. Bunlardan *apke-*, *ekke-* ve *epke-* birleşik yapıları, *kel-* fiilinin son ses /l/ ünsüzünün düşmesiyle oluşurken *ekke-*, *ekkel-*, *epgel-*, *epke-* ve *epkel-* birleşik yapıları *al-* esas fiilindeki art ünlünün önlüleşmesi sonucu oluşmuştur. Her iki ağızda da çok sık kullanılan *ekke-* ve *ekkel-* varyantları ise *al-* esas fiiline eklenen *-p* zarf-fiil ekinin *kel-* fiilinin ön seste bulunan /k/ ünsüzüne gelişmesiyle /k/ < /p/ şeklinde gerileyici ünsüz benseşmesi sonucu işleklik kazanmıştır.

Nâvi apkeyâtırsan dep yene wulâ söriydi indi, apkalış mağsadda. “Ne getiriyorsun diye tekrardan soruyorlar onlar şimdi, kabul etmek için.” 002/1189 (HA, Cengiz, 2023: 469)

Şu allakulî hânı, eyşânı apkelesen, şu yok etedi bilâni, deyen. “Bu, Allakulu hanı, şeyhi getiriyorsun, bunları yok edecek demiş.” 002/116 (HA, Cengiz, 2023: 432)

Barıy, anawı eşek uğrısını gözzini oyib epkelinlê, dedi. “Gidin, o eşek hırsızının gözünü oyup alıp getiriniz, dedi.” (ÜA, Ro‘zimyayev vd., 2004: 26)

Sîze bargannan keyin oқыdı, b'yere epgelemis. “Gittikten sonra sizi davet edecek, buraya alıp gelelim.” 015/596 (HA, Cengiz, 2023: 822)

Şu âdam şöre suw ekkeyen, hem yamğırnı suwınnan yer etken. “Şu kişi, buraya su getirmiş, ayrıca yağmur suyundan ekilip biçilen yer yapmış.” 008/1182 (HA, Cengiz, 2023: 680)

Ekkegen dâşınını boynıma bağlap. “Getirdiğin taşı boynuma bağlayıp.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 4)

Koñışımızın maşını var edi, şu maşında ekkeldilê. “Komşularımızın arabası vardı, o arabayla getirdiler.” 003/190 (HA, Cengiz, 2023: 481)

Petiyr epgeldilê, kânt sındırdılâ / El-yurt çâkırdılâ katlama katlap. “Ekmek ve şeker getirdiler, el yurttakileri çağırdılar, katlama (bazlama) katlayıp.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 28)

Geppiñni duvzı yok, reptâriñ suvuk / Bu gepni oyına kaytıb ekkeme. “Sözlerinin tadı yok, hâl ve hareketlerin soğuk, bu sözü aklına tekrardan getirme.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 36)

Osıy bir uzın hadanı epkelip şétana veripti. “Ondan sonra uzun bir değnek getirip şeytana vermiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 304)

Oğlumnı kıdırıp gelinle, kim yaman havar epkese, ağızına kurvaşın koyaman, depti. “Oğlumu bulup geliniz, kim kötü haber getirirse, ağızına kurşun koyacağım, demiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 307)

Bağdegi gülleden size ekkeldim. “Size bahçedeki çiçeklerden getirdim.” (ÜA, Atayevna, 2011: 14)

Paşşanı üç oğlām bilbil gōyanı epkemeke getedi. “Padişahın üç oğlu da Bülbül Güya’yı alıp gelmeye gidiyor.” (ÜA, Abdullayev, 1957: 309)

❖ **apkoj-/akkoj-** ‘alıp koymak, koymak, yerleştirmek; götürmek’

Hive Oğuz ağzında iki farklı varyantı tespit edilen bu yapı da *koj-* fiilinin *-p* zarf-fiil eki alan *al-* esas fiiliyle birleşmesi sonucu yaygınlık kazanmıştır. Bu iki varyanttan *apkoj-* yapısında *-p* zarf-fiil ekli *al-* fiili, /l/ ses grubu kaybı neticesinde oluşurken *-p* zarf-fiil ekinin *koj-* fiilinin ön seste yer alan ünsüzüne gelişmesiyle gerileyici ünsüz benzeşmesi neticesinde *akkoj-* yapısı meydana gelmiştir.

Ğālını cāyına akkoj balam. “Halıyı alıp yerine koy evladım.” 010/82 (HA, Cengiz, 2023: 694)

Wunām açıl dostırhānını almaştırıp koyadılā, wunām apkojadılā. “Onun da açılan sofrasını değiştiriyorlar, onun(kini) da alıyorlar.” 004/1069 (HA, Cengiz, 2023: 546)

❖ **aptaşa-** ‘alıp atmak, atmak, çıkarmak’

Al- esas fiiliyle tabanlaşma sonucu oluşan son sözlükselleşmiş unsur ise *aptaşa-* fiili olup Hive Oğuz ağzında tespit edilmiştir. Harezmi’deki Oğuz ağzlarında sık kullanılan *taşa-* ‘atmak, çıkarmak’ fiilinin, *-p* zarf-fiil eki almış olan *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sırasında /l/ ses grubunun kaybıyla işleklik kazanmıştır.

Kılışdan çıkıp şık şık şık kelleni aptaşıyd eken. “Kılıcını çekip şak şak diye kellesini uçuruyormuş.” 011/165 (HA, Cengiz, 2023: 702)

Ösın potalāni aptaşap¹⁶ yar yar ayta mlā? “Sonra başörtüsünü çıkartıp ‘yar yar’ şiirini söylüyorlar mı? 008/438 (HA, Cengiz, 2023: 654)

❖ **ebber-/epber-/epper-** ‘alıp vermek, vermek; alıvermek’

-Xb/-Xp zarf-fiil ekli *al-* esas fiiliyle *ber-* fiilinin tabanlaşması sonucu meydana gelen bu yapının, Hive ve Ürgenç Oğuz ağzlarında üç varyantı tespit edilmiştir. Bu varyantlarda *al-* esas fiilinin art ünlüsü, tabanlaşma esnasında *ber-* fiilinin ünlü uyumuna riayet ederek /e/ < /a/ değişimi sonucu önlüleşme oluşmuştur. *Alıb ber-* şeklindeki *-b* zarf-fiil ekli tabanlaşmada *ebber-* türevi meydana gelirken, *alıp ber-* biçimindeki *-p* zarf-fiil ekli tabanlaşma sürecinde *epber-* varyantı oluşmuştur. *Epper-* biçimi ise *ber-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekine benzeşerek /p/ < /b/ ilerleyici ünsüz benzeşmesi neticesinde meydana gelmiştir.

Niççelli, miñni mi, ikki miñni epperin, niççe? “Ne kadar, bin mi, iki bin mi vereyim, ne kadar?” 015/492 (HA, Cengiz, 2023: 818)

Ullı yōldan yōl beremen yürşeniz / Ğıcım kostüm ebberemen giyşeniz. “Büyük yoldan yol vereyim yürüyecekseniz, giyecekseniz ipekten takım elbise alıp vereyim.” (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 65)

Āzan bilen çıkdım āynı görmeke / Āy emes bahānam yārını görmeke / Yār yürıbdı atızını çelinde / Men eppergen medel belvāğ bēlinde. “Sabaha karşı çıktım ayı görmek için. Ay değil, bahanem yarı görmek için(dir). Yar, benim alıp verdiğim hediye bel bağıyla ekinliklerin arasında geziyor. (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 66)

Şayı romālını yaydım güllere / Romāl epberipsen¹⁷ allā kimlere. “İpek başörtümü serdim güllere, başörtüsü alıp vermişsin, Allah, kimlere.” (ÜA, Yusupov ve Babacanov, 1993: 19)

¹⁶ Benzer biçimdeki kullanımlar Harezmi’deki Oğuz ağzlarıyla aynı grupta değerlendirilen Türkistan’daki Özbek ağzlarında da mevcuttur (Polivanov, 1929: 520-523; Yudahin, 1961: 14-23).

¹⁷ Bu şiirin başka bir varyantında ‘epberipsen’ şeklindeki sözlükselleşmiş varyant, Ürgenç’ten derlenen başka bir çalışmada ‘alberipsen’ biçiminde geçmektedir (Yusupov ve Babacanov, 1993: 61).

❖ **epkir-** ‘alıp girmek, girmek’

Yalnızca Ürgenç ağzında tespit edilen¹⁸ *epkir-* diyalektolojik varyantı, *-Ip* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiiliyle *gir-/kir-* fiilinin tabanlaşması sonucu oluşmuştur. Tabanlaşma sırasında, yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi, /l/ ses grubunun kaybı *al-* fiilinin zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş biçiminde gerçekleşmektedir. Ayrıca bu tabanlaşmada, *al-* esas fiilinin söz başındaki art ünlü, *gir-/kir-* fiilindeki ön ünlülerin etkisiyle /e/ sesine evrilmektedir.

Dasturhân yazılğan hânağa epkirip, bermalâl oturış mümkinligige işāre kılğandiyn çapan ve çögirme, messi-këvüşlerini özi yeçib alıbdı. “Sofra açılan haneye alıp girip, rahatça oturma imkânına işaret etmiş gibi kaftanını ve kalpağını, ayakkabılarını kendi kendine çıkarmıştı. (ÜA, Yusupov, 2005: 65)

Kāzi eldine gelgen kısmatdaşlarını has hanasına epkirib meslēt salıbdı: indi nişetemiz? “Kadı, önüne gelen kendisiyle benzer kismete sahip olanları alıp özel odasına girip, istişare etmiş: Şimdi ne yapacağız?” (ÜA, Yusupov, 2005: 66)

Al- esas fiiliyle tabanlaşma sonucu oluşan yapıların Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında tespit edilebilen sözlükselleşmiş biçimleri bu şekildedir. Dünya dillerinin birçoğunda da görülen seri fiil yapılarına, Türk dilinin çeşitli değişkelerinde rastlanmaktadır. Yukarıdaki sözlükselleşen unsurlara bakıldığında büyük bir kısmı seri fiil yapılarından oluşmaktadır.

Seri fiil yapıları, genellikle birden fazla sözlük birimin söz diziminde ardışık olarak yer alırken tek bir hareketi veya olguyu ifade etmesi olarak bilinmektedir (Hirik, 2021: 691). Araştırmacılarca ele alınan seri fiil yapıları, ekseriyetle iki sözlük birimsel unsurun ardışık olarak diziliminden oluşmaktadır.¹⁹ Harezmi’deki Oğuz ağızlarında *abkēber-* gibi üç sözlüksel unsurun birleşiminden oluşan yapılara da rastlanmaktadır. Bu yapı esasında ‘alıp getirip vermek’ gibi üç farklı hareketi ifade ediyor gibi görünse de bağlama ve kullanım durumlarına bakıldığında ‘getirmek’ gibi tek bir harekete işaret ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Hive ve Ürgenç ağızlarından alınan örnekler, seri fiil yapılarının dil kullanıcılarının tasarrufuna bağlı olarak sözlükselleşmesine veya yeni sözcük oluşmasına örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

3.1.1.1. *al-* esas fiiliyle tabanlaşma durumunda görülen ses olayları hakkında

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında, *-Xb/-Xp* zarf-fiil eki almış *al-* esas fiili ile tabanlaşan unsurlar *bar-*, *ber-*, *çık-*, *gel-/kel-*, *get-/ket-*, *kaç-*, *kal-*, *kayt-*, *koş-* ve *taşa-* fiilleridir. Bu grupta yer alan ve tabanlaşma esnasında gerçekleşen ses olayları, ekseriyetle *al-* esas fiilinde görülür.

-Xb/-Xp zarf-fiil ekini alan *al-* esas fiilinden sonra gelen leksik unsurların, ön ve art damak fark etmeksizin /k/, /k/ veya /g/ ünsüzleriyle başlayanları, esas fiilin üzerine gelen zarf-fiil ünsüzünü kendisine benzeştirir. Bu durumda bir /k/ ~ /k/ < /b/ ~ /p/ gerileyici benzeşmesi söz konusudur. Bu benzeşme türü, Hive Oğuz ağzında *açık koyasız* (< açık koyasız) ‘açıyorsunuz’, *alık kelîn* (< alıp kelîn) ‘alıp geleyim’, *getik kaldı* (< getip kaldı) ‘gitti’, *koşuk koyadı* (< koşup koyadı) ‘ekliyor’ (Cengiz, 2023: 350-351; Şçerbak, 1961: 84) vb. örneklerinde de olduğu gibi sık görülmektedir.²⁰ Bu durumun benzeri, coğrafik olarak Harezmi’ye yakın olan

¹⁸ Hive ağzından derlenen metinlerde tespit edilemeyen bu yapı, Hiveli konuşurların ifade ettiğine göre Hive’de de kullanılmaktadır.

¹⁹ Hirik’in konuyla ilgili Türk dili özelinde önemli çalışmaları bulunmaktadır (mesela bk. Hirik, 2019; Hirik, 2021 vb.). Bu çalışmanın esas odağı sözlükselleşen unsurlar ve bu süreçte gerçekleşen fonetik ve morfolojik durumları tespit etmektir. Bu ağızlardaki sözlükselleşen unsurların söz dizimsel ve anlamsal yapısı ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

²⁰ Hive Oğuz ağzında da görülen buradaki ses olayı (/k/ ~ /k/ < /p/ gelişmesi), Hazarasp-Yeniariak ağızlarında daha yaygındır. Hatta bu husus, Harezmi’deki bu iki büyük ağız grubunu birbirinden ayıran ölçütler arasında gösterilir (bk. Jumanazarov, 1961b: 147; Otanazarov, 1988: 10).

Daşoğuz ağızlarında (Turk, 1996; Yo'ldoshev, 2002) ve diğ er bazı Türkmen ağızlarında da mevcuttur (Annanurov vd., 1972: 171).

Yukarıda *-Xb/-Xp* zarf-fiil ekiyle çekimlenmiş olan *al-* esas fiiliyle tabanlaş an sözcüklere dikkat edilirse, tabanlaş manın ilk evresinde fonetik sürecin devam ettiğ i anlaşılmaktadır. Örneğ in *alıp + bar-*, *alıp + ber-*, *alıp + kayt-*, *alıp + koy-* yapılarında, tabanlaş manın ilk evresi *apbar-*, *epber-*, *apkayt-*, *apkoy-* biçiminde gerçekleşirken, artık sözlük birimleşmiş olan bu yapıların ikinci evresi ise gerileyici veya ilerleyici ünsüz benzeşmesi neticesinde *appar-*, *akpkayt-*, *akpkoy-*, *epper-* olarak devam etmektedir²¹ (*epper* < *epber-* < *alıp + ber-* vb.). Görüldüğü gibi tabanlaş ma gerçekleştiğ inde dahi ses bilgisel olaylar süreklilik gösterebilmektedir. Bu yapıların fonetik tekâmülünü ne zaman tamamlayacağı meselesi dil araştırmalarında çözülmesi güç sorunlar arasında yer alır. Çünkü değışebilen bir yapıya sahip olan diller, onu kullanan toplumların tasarrufunda olduğ undan değışim veya gelişim süreci devamlılık göstermektedir.

Örnekler arasında *al-* esas fiiliyle kullanılan unsurlara bakıldığında ise bunların büyük bölümünün, esas fiilin anlamını tasvir işlevinde olmayıp onun anlamını tamamlayıcı şekilde gerçek anlamlarını korudukları görülmektedir. Bu da semantik katmanda henüz dikkate değ er bir farklılık olmadığını gösterir. Özbekçede kullanılan yardımcı fiillerin bir bölümü de bu şekildedir. Örneğ in *taşla-* yardımcı fiili, bazı kullanımlarda hem esas manasını muhafaza etmekte hem yardımcı fiil işlevi üstlenebilmektedir (Hojiyev, 1966: 158). Öyle ki, bazı durumlarda esas fiilden sonra kullanılan sözün, temel anlamında mı, yoksa yardımcı fiil işlevinde mi olduğ unu tespit etmek güçleşmektedir (Hojiyev, 1973: 16-17).

3.1.2. *et-* yardımcı fiilin tabanlaşmasıyla oluş an sözlükselleş me

❖ *nişeb/nişep/nişet-* ‘nasıl; nasıl yap-/et-’

Harez m Oğ uz ağızlarının hemen tamamında işlek bir kullanım alanına sahip olan *nişet-* fiili ve bunun türevi *nişeb/nişep* sözcükleri, *ne + iş + etip* şeklindeki birleşimden oluşmaktadır. Bu yapı, *ne* soru kelimesi ile *iş* sözcüğünün kaynaşması ve sonrasında *et-* yardımcı fiilin tabanlaşmasıyla meydana gelmiştir. Harez m ağızlarında *nişetip* şeklinde türevi de olan bu kelimenin, konuşma dilindeki telaffuzunda /ti/ ses grubunun kaybı sonrasında *nişen/nişep* varyantı doğmuştur. Nihayetinde fonetik aşınma sonucu *nişep* biçimini alan bu sözlükselleşmiş yapı, Harez m'deki Oğ uz ağızlarında ‘nasıl, ne şekilde’ anlamlarını, *nişet-* ise ‘ne şekilde yapmak/etmek, nasıl yapmak/etmek’ anlamlarını ifade etmektedir. Aşağıda ele alınan *nişet-* fiili de bu sözcükle ortak fonetik süreçleri paylaşmaktadır. Harez m ağızlarından tespit edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır.

Keyin bı nişeterini bilmın yañkı süneklerni birini açğan, cūcelē çıkkan. “Sonra bu ne yapacağını bilmeden, o kemiklerin birini açmış, civcivler çıkmış.” 008/840 (HA, Cengiz 2023: 668)

İndi hu vaħda nişetgellē, şeyirt alış üçün. “Şimdi, o vakitte nasıl yapmışlar, çırak kabul etmek için?” 011/323 (HA, Cengiz 2023: 710)

Abbā, atañ izimizden yetgen bolsa, indi nişetemiz, ne meslehet beresen, dedi Göroğ lu. “Abo! Baban peşimizden gelip bize yettiyse şimdi ne yapacağız ne tavsiye edersen, dedi Köroğ lu.” (ÜA, Ro'zimbayev vd., 2004: 87-88)

Yañkı hemmesi orap aldı meni, nē dep söllediniz, nişep söllediniz. “Bunların hepsi etrafımı çevirdi, ne deyip konuştunuz, nasıl konuştunuz.” 002/650 (HA, Cengiz, 2023: 451)

Kimsen, nişeb ürübsen, n'yer e barasan bilesen mi? “Kimsin, nasıl yaşıyorsun, nereye gidiyorsun, biliyor musun?” 011/387 (HA, Cengiz, 2023: 712)

²¹ Çağ daş Uygurcada bu süreç, *açıqmaq* ‘dışarıya çıkarmak, götürmek’ tabanlaşmasında olduğ u gibi bir adım daha ileriye gitmiştir: *açıqmaq* < *apçıqmaq* < *élip çıqmaq* (bk. Demirez Güneri, 2013: 66).

Ese men aşlıktan nişetemen dedi. “Öyleyse ben açlıktan ne yapacağım, dedi.” (ÜA, Junus, 1935: 40).

Bir gün coraları gelib, nişeb bāyığanını soraptılā. “Bir gün arkadaşları gelip, (buna) nasıl zenginleştiğini sordular.” (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

Men nişeb getin ese, deb sorabdı. “Ben nasıl gideyim öyleyse, diye soruyor. (ÜA, Yusupov, 2005: 103)

Eleşme etme dān, bizlē terepe / Uyalmiyn nişep kariysan indi. “Bizi kınama lütfen, çekinmeden nasıl bakacaksın şimdi?” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 21)

❖ **mındep/mındep/mundep/mındet-/mınnet-/mındet-** ‘böyle, bu şekilde; böyle yap-/et-’

Harezmi’deki birçok Oğuz ağzında işlek olarak kullanılan bir başka sözlükselleşmiş yapı olan *mundet-* sözcüğü ve türevleri, bu ağzılara has kullanımıyla söz varlığında önemli yer tutar. Kelime, *bu* işaret zamiri, *dey* edatının diyalektolojik varyantı olan *+din* ve *et-* yardımcı fiilinden oluşmaktadır (< bu + din < dey + et-). Malum olduğu üzere Doğu grubu Türk lehçelerinde *bu* sözcüğü, bazı durumlarda çekime girdiği zaman kelimedeki söz başı /b/ sesi /m/ sesiyle nöbetleşir. Zamir /n/’si ile benzetme edatına bağlanan sözcük, *et-* yardımcı fiiline tabanlaşmasıyla ağızda *mundet-* biçimine evrilmiştir. Daha sonra kelime, *-Ip* zarf-fiil ekiyle çekimlenirken /ti/ ses grubu düşmüş ve böylece *mundep* kelimesi meydana gelmiştir. Fakat Harezmi ağzlarında *mundep* şekli yerine, ilk hecedeki yuvarlak ünlünün darlaşmasıyla oluşan *mındep* varyantı daha yaygındır. ‘bu şekilde, böyle’ anlamlarında olan *mındep* ve ‘bu şekilde yapmak/etmek, böyle yapma/etmek’ anlamında kullanılan *mundet-* sözleri gündelik hayatta çok sık kullanılır. Harezmi ağzından seçilmiş örnekler şöyledir:

Meni ballā köp, kucaqliydilā gelip, yıkatadilā, iy-mındetedilē. “Benim çocuklarım çok, kucaklıyorlar gelip yere yıkıyorlar beni, işte böyle yapıyorlar.” 005/1000 (HA, Cengiz, 2023: 582)

Lekin kariydı dān, in-bı nāvı, bēri nevcün mındetiniz diydi. “Fakat bakıyor ve işte bu ne, burayı niçin böyle yaptınız, diyor.” 011/376 (HA, Cengiz, 2023: 712)

Şunnin dāşıbdı indi bı deryā, heç kaçan mınnetib dāşmağan eken. “Şöyle taşmış bu ırmak, hiçbir zaman böyle taşmamış. (ÜA, Yusupov, 2005: 63)

Wunı sıkımıysız lekin, mındep sıkılmıydı. “Onu sıkıyorsunuz ama, böyle sıkılmıyor.” 013/912 (HA, Cengiz, 2023: 788)

İy-mındep çekipmen yakasınnan. “İşte böyle çektim yakasından.” 005/325 (HA, Cengiz, 2023: 560)

Sis, iy-mındep köprağ sölleşinjis gerek dān, ine meselen ine yazıp aladilā-ku! “Siz işte bu şekilde daha fazla konuşmalısınız, işte mesela, söylediklerinizi kaydediyorlar ya!” 002/789 (HA, Cengiz, 2023: 456)

❖ **şundep/şündep/şünnep/şundet-/şünet-/şünnet-** ‘şöyle; şöyle yap-/et-’

Şu zamiri, *+dey* benzetme edatının diyalektolojik varyantı olan *+din*²² ve *et-* yardımcı fiilinden oluşan *şundet-* yapısı, Harezmi ağzlarına özgü kelimelerden biri olup gündelik hayatta sık kullanılmaktadır. Benzetme edatına zamir /n/’siyle bağlanan *şu* zamiri, *et-* yardımcı fiiline ulanarak Hive ve Ürgenç ağzlarında tabanlaşma sonucu *şundet-* biçimine geçmiştir. Kelimenin gerileyici ünlü benzeşmesi ve ilerleyici ünsüz benzeşmesi yoluyla oluşan *şundet-* ve *şünnet-* varyantları da sık kullanılır. Az örneği görülmekle birlikte ünsüz tekleşmesiyle *şünet-* varyantı

²² Harezmi Oğuz ağzlarında benzetme edatı *+din* şeklinde sistemli ve tek tip olduğundan bu yapılar arkaik *+dey* biçimine bağlanmamıştır.

da mevcuttur. Harezmi ağzlarında ‘şu şekilde, şöyle’ gibi anlamlarla *şundep* ve varyantları, ‘şu şekilde yapmak/etmek, şöyle yapmak/etmek’ anlamlarıyla da *şundet-* ve türevleri sözlükselleşen unsurlar arasında yer almaktadır. Hive ve Ürgenç ağzlarında tespit edilen örnekler şu şekildedir:

M,ayttım, hemme biletni iy-şundetip alaman dedim. “Ben söyledim, bütün bileti işte şöyle yapıp alacağım dedim.” 002/856 (HA, Cengiz, 2023: 458)

BİR vah bir hātın gelip şu yakamnan tutıp iy-şunetip duruptı meni. “Bir zaman, bir kadın gelip, yakamdan tutup işte şöyle yapmıştı beni.” 008/996 (HA, Cengiz, 2023: 673)

Ā-şundep tōylāni sāvup, yeyilip bēşik tōylānam etedilē. “İşte şöyle düğünleri geçirerek, yiyip içerek bebeğin beşik merasimlerini de yapıyorlar.” 013/542 (HA, Cengiz, 2023: 776)

Şundep mirād maḫsadına yetkellē, ana ertek. “Böylece muradına ermişler, işte masal.” 008/873 (HA, Cengiz, 2023: 669)

İne indi sen meni şunnetyātırsan, deb dım kısınıp, yağlaptı. “İşte, şimdi sen beni şöyle (benim babama yaptığımı bana) yapıyorsun diye, çok üzülüp ağlamış.” (ÜA, Yusupov, 2005: 64)

Şundetip, şetan geşirni yorpaḫını alğan, özvek geşirini alğan, ikkisēm dēḫançılıklarını bāzara apparḡalla. “Bu şekilde şeytan havuçların yaprağını almış, Özbek havuçları almış, ikisi de aldığı ürünleri pazara götürmüşler.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 303)

Şunnetip özvek şetannı üç gün miññen eken. “Bu şekilde Özbek, şeytanın sırtına üç gün binmiş.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 304)

❖ **wundet/wundet-/wunnet-** ‘öyle; öyle yap-/et-’

Özbek edebî dilinde ekseriyetle üçüncü kişi şahıs zamiri olarak kullanılan *u* (bazen de *ul*) sözcüğü (Sjoberg, 1963: 90), Harezmi’deki Oğuz ağzlarının bir bölümünde ön ses /w-/ proteziyle *wu* şeklinde kullanılmaktadır. *Wu* şahıs zamirine zamir /n/’si ile bağlanan +*din* benzetme edatı ve *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşmasıyla oluşan *wundet-* yapısı, Hive ve Ürgenç ağzlarında hayli işlektir. Kelimenin *wundet* türevi ‘o şekilde, öyle’, *wundet-* ise ‘o şekilde yapmak/etmek, öyle yapmak/etmek’ anlamlarını ifade etmektedir.

N’yere barsam meni wundeteveredilē, ḫamılçān. “Nereye gitsem bana öyle yapıyorlar Kamilcan.” 005/792 (HA, Cengiz, 2023: 576)

Wundet aytōlmīn durıḫman. “Öyle söyleyemiyorum.” 008/750 (HA, Cengiz, 2023: 664)

Wunnetip yigit Gülendāmnı ḫutḫaradı. “Öyle yaparak genç adam Gülendam’ı kurtarıyor.” (ÜA, Yusupov, 2005: 27)

❖ **yañkındep/yāñkındep/yañkındet-** ‘öyle, bahsedildiği gibi; öyle/bahsedildiği gibi yap-/et-’

Et- yardımcı fiilinin tabanlaşması sonucu oluşan ve Hive ile Ürgenç ağzlarında kullanılan bir başka yapı da *yañkındet-* fiili ve ondan türeyen *yañkındep* sözcüğüdür. Bu tabanlaşmış fiilin yapısı *yañkı* (< yaña+ḫı) ‘bahsedilen şey veya olayla ilgili olarak kullanılan söz, adı geçen, anılan, zikredilen, mezkûr’ kelimesi ve ona /n/ yardımcı sesi ile bağlanan +*din* benzetme edatının birleşimi ve sonrasında *et-* yardımcı fiilinin tabanlaşması şeklindedir (< yañkı+n+din+et-). Benzetme edatının son ses /n/ kaybı neticesinde ünlü kaynaşması sonucu oluşan *yañkındet* ‘adı geçen şey gibi yapmak, anılan şey gibi yapmak, zikredilen gibi yapmak’ anlamlarında ve onun sözlükselleşmiş varyantı olan *yañkındep* ‘adı geçen şey gibi, anılan şey gibi, öyle, o şekilde vb.’ sözcüğü gündelik hayatta çok işlek kullanılmaktadır.

Ana şu hakları bir bîrövdeyi bā haklarınıu bilip yanķindep yaşasa, yaķşı çıraylı woladı. “İşte şu hakları, birbirinin haklarına saygı gösterip böyle yaşasa, çok güzel olacak.” 011/389 (HA, Cengiz, 2023: 713)

Zēr m.eken, zērlep m.eken, zērlemep m.eken dān, yanķindep ōkat yep bilmiyd.āhır. “Zehir miymiş, zehirleyecek miymiş, zehirlemeyecek miymiş, bunları düşünüp yemek yiyemiyor.” 011/735 (HA, Cengiz, 2023: 726)

Yepsen pılâvnu diydi, yanķindetip. “Yemişsin pilavı diyor, böyle yaparak.” 015/370 (HA, Cengiz, 2023: 814)

Bardık, bermedi, yanķindetti. “Gittik, vermedi, öyle yaptı.” 012/584 (HA, Cengiz, 2023: 814)

3.2. -p zarf-fiil ekiyle sözlükselleşme

❖ **dep** ‘diye, olarak’

Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarında, *de-* fiilinin *-p* zarf-fiil ekli çekimi, birçok bağlamda ‘diye, şeklinde, adında’ anlamlarında kullanılır.²³ Bu kullanımlarda *dep* ‘diye’ biçimi artık bütün olarak düşünüldüğünden sözlükselleşmiş bir yapı olarak karşımıza çıkar. Hive ve Ürgenç ağızlarında tespit edilen örnekler şöyledir:

Şunnan ayttık, bîzlē dedik, şu perîni dîline basılğan tağma bā dep işittik. “Şundan dolayı dedik, biz dedik, şu perinin diline basılan damga var diye işittik.” 002/193 (HA, Cengiz, 2023: 435)

Apamnı atası, sūthōr olğan, hocasemiz dep ād kütergen, hıyvada. “Annemin babası, çok süt içen biri imiş, Hive’de Hocasemiz diye nam salmış.” 003/613 (HA, Cengiz, 2023: 495)

Keyin yan nē vilen gepleşemis dep barvēdik. “Sonra o kişiyle konuşalım diye gitmiştik.” 008/80 (HA, Cengiz, 2023: 642)

Daşyak dep aytad ekellē bi yērni. “Daşyak olarak telaffuz ediyorlarmış bu yeri(n adını).” 008/184 (HA, Cengiz, 2023: 645)

Şunça yilden bāna, hāzır bostan dep özgeritirip koydîlā bi yērni indi. “Onca yıldan bu yana, şimdi Bostan olarak değiştirdiler buranın adını.” 008/190 (HA, Cengiz, 2023: 646)

Gözziñ üzilmesin eşiklerîñnen / Meni göz aydına gelermiken dep. “Gözün kapılardan ayrılmasın, beni göz aydına gelir mi diye.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 13)

Seni unutiyn dep çıķıb gētdim soñ. “Seni unutayım diye çıkıp gittim sonra.” (ÜA, Abdulkhakim, 1997: 18)

❖ **yaķşılāp** ‘iyice, güzelce’

Özbek edebî dilinde de sık kullanılan *yaķşılāp* sözcüğü, Harezmi’deki Oğuz ağızları söz varlığının önemli bir parçasıdır. *Yaķşı* ‘iyi, güzel’ sözcüğüne isimden fiil yapan *+la-*²⁴ ve sonrasında gelen *-p* zarf-fiil ekiyle çekimlenen bu sözcük, semantik bağlamda yeni bir evreye geçerek cümlelerde ‘iyice, güzelce’ anlamlarında zarf işlevinde kullanılmaktadır. Harezmi’deki kullanımlarına şu cümleler örnek gösterilebilir:

Ōsiñ yaķşılāp karış gerek wunu tavanda, ecāyip etip, kattı etip. “Sonra iyice karıştırmalı onu tavada, iyice yapıp (karıştırıp), katı oluncaya kadar.” 003/497 (HA, Cengiz, 2023: 491)

²³ Bu sözcük, benzer bağlam ve işlevde Tuvacada da mevcuttur (bk. Aydemir, 2015: 226). Harezmi Oğuz ağızlarında *dep* sözcüğünün ‘adında’ anlamında kullanımı yaygın değildir. Bunun yerine ‘adında’ anlamında ekseriyetle *degen~deyen* sözcükleri kullanılmaktadır.

²⁴ Kelimenin *yaķşıla-* biçiminde kullanımı bulunmuyor. Bu sebeple gramer çalışmalarında *+lap* parçacığı, isimden isim veya zarf yapan ekler arasında gösterilir (bk. Abdullayev, 1961: 145; Coşkun, 2014: 57; Kononov, 1960: 286-287; Yıldırım, 2012: 45-46 vb.)

Lekin yahşılup çapış gerek wuni, meydelep. “Fakat iyice ezmek gerekiyor onu, küçük parçalara ayırarak.” 003/535 (HA, Cengiz, 2023: 492)

❖ **êrtelep/êrtelep** ‘erkenden’

Yahşılup sözünde olduğu gibi +*lAp* zarf yapma ekiyle kurulmuş bu sözcük, ‘sabah erkenden, sabahın ilk saatlerinde, sabahleyin’ gibi anlamlarda artık müstakil bir sözlük birim olarak sözlüğe dahil olmuştur. Özbek edebî dilinde ve ağızlarda işlek olarak kullanılır. Harezmi’den derlenen metinlerdeki tanıklar şöyledir:

Keyin êrtelep gesek, egzemine girip çıkaveriñ dedi, keyin gires dedi. “Sonra sabahleyin erkenden gelsek, sınava girip çıkın dedi, sonra girersiniz dedi.” 002/825 (HA, Cengiz, 2023: 457)

Oh depti, tünkünü görüpti dān, tünkünü alıp yumaliyveripti, êrtelepeçe. “Oh demiş, tilkiyi görmüş ve tilkiyi alıp sabaha değün yuvarlamış.” 011/349 (HA, Cengiz, 2023: 711)

Aysultān êrtelep turıp, yuvunib daranıb, Göroğlını eldine barıb, gece görgeñ dūşini aytıb bir şe’r aytdı. “Aysultan erkenden kalkıp, yıkanıp taranıp, Köroğlu’nun huzuruna gidip, gece gördüğü düşü anlatıp bir şiir okudu.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 388)

3. 3. *bilen* ve +*din* (< *dey*) edatlarının sözlükselleşmesi

Görevli sözcüklerden edatların bir kısmı da Harezmi Oğuz ağızlarında gramerleşme sonucu sözlükselleşme sürecine girmişlerdir. Tespit edilenler arasında *bilen* edatı yalnızca ‘yahşı’ sözcüğü ile tabanlaşmış olup başka örneğine rastlanmamıştır. Malum olduğu üzere Ürgenç’te Kıpçak ağızlarının konuşulduğu köyler de mevcuttur. Ürgenç’teki Kıpçak ağızlarında benzetme edatı +*dey* ve +*diy* şeklinde iken Oğuz ağızlarında +*din*, +*diyn*, +*nin*, +*niyn* biçimlerindedir (Atayevna, 2011: 48). Edebî dildeki imlasına bakıldığında bu edatın kendisinden önceki kelimeye bitişik olarak yazıldığı görülmektedir. Eski Türkçe eşitlik ve gibilik ifade eden *teg*²⁵ son çekim edatıyla bağlantılı olduğu düşünülen (Alkaya, 2007: 296; Gabain, 1988: 105) bu son çekim edatı, Harezmi’deki Oğuz ağızlarında birtakım zamirlerle birlikte sözlükselleştiği görülmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde *dék*, *dik* gibi varyantları da kullanılırken (Soydan, 2019) çağdaş Özbek edebî dilinde ‘-dek, -dey, -dāk, -dāq’ biçimleriyle kullanılır (Yaman, 2005: 111). Her iki edatın da semantik alanında henüz büyük bir evrilme gerçekleşmemiştir. Aşağıda, her iki edat da örneklerle ele alınmıştır.

❖ **yahşivlan** ‘güzelce, güzel bir şekilde’

Bir diğer sözlükselleşmiş unsur, *yahşı* ‘iyi, güzel’ sözcüğü ve *bilen* ‘ile’ edatının birleşiminden oluşmaktadır. *Bilen* edatının tabanlaşması esnasında, ön seste yer alan patlayıcı /b/ sesi, iki ünlü arasında sızıcı /v/ sesine gelişmekte, daha sonra telaffuzda vurgudan ötürü edatın ilk hece ünlüsü düşmektedir. Nihayetinde *yahşivlan* şeklinde sözlükselleşmiş bir yapı meydana gelmektedir. Oluşan bu yeni yapının semantik alanına bakıldığında cümlede ‘güzel bir şekilde, güzelce’ gibi anlamlar yüklendiği görülmektedir. Şimdilik sadece Hive Oğuz ağızında tespit edilmiştir.

Şi yahşivlan narmalnıy yaşap ötdüm. “Güzelce normal bir şekilde yaşam geçirdim.” 001/212 (HA, Cengiz, 2023: 420)

Yahşivlan okudık, tüşündük. “Güzelce okuduk, anladık.” 013/30 (HA, Cengiz, 2023: 758)

²⁵ Özbek edebî dilinde kullanılan +*dey* edatı, *tegin* ~ *deyin* biçimlerinin fonetik aşınma sonucu oluşan varyantı olarak düşünülmektedir (Sadiqova, 1969: 64). Harezmi Oğuz ağızlarında kullanılan +*din* ve fonetik varyantları da bu biçimlere dayanır.

❖ **mındin/mındiyn/mınnin/mundin/munnin** ‘böyle, bunun gibi’

Bu işaret zamirinin, zamir /n/’si vasıtasıyla +*din* benzetme edatına bağlanmasıyla oluşan *mındin* ve bunun fonetik varyantları, Harezmi’deki Oğuz ağızlarında ‘böyle, bunun gibi, bu şekilde vb.’ anlamlarda sık kullanılan sözlerden biridir. Bilindiği gibi *bu* sözcüğü, doğru grubu Türk lehçelerinde çekime girdiğinde /m/ sesi ile nöbetleşmektedir. Nöbetleşmediği örnekler de mevcuttur, fakat seyrek olarak görülür. *Bu* sözcüğü hem *et-* yardımcı fiilinin (*mındet-*, *mındep*) hem +*din* benzetme edatının tabanlaşmasıyla iki şekilde sözlükselleşme yoluna gitmiştir. Hive ve Ürgenç’te en yaygın kullanılan biçim, ilk hece ünlüsünün daralmasıyla oluşan *mındin* varyantıdır. *Mınnin* ve *munnin* varyantları ise -nn- < -nd- şeklinde ilerleyici benzeşmeyle ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki cümleler Harezmi ağızlarındaki kullanımına örnektir.

Ertis olup, ine bundin kürsüni koyup, kürsüni arkasında durıp hoşuk aytar edim, ava. “Sanatçı olup işte böyle kürsüyü koyup, kürsünün arkasında durarak şarkı söyledim, evet.” 005/812 (HA, Cengiz, 2023: 576)

Hu vahda bizede ine mındin timalak hatla boğan. “O zamanlarda bizde işte böyle yuvarlak hatlar varmış.” 007/143 (HA, Cengiz, 2023, 636)

Mındiyn mındiyn kişine berek oladı, meyde berek. “Böyle böyle küçük küçük börek oluyor, küçük parça şeklinde börek.” 005/941 (HA, Cengiz, 2023: 581)

Ana, bēzni i-munnin kraskelep kraskelep, piyāzni kavuğlarını kaynatıp. “Evet, bezi işte böyle boyayıp boyayıp, soğanın kabuklarını kaynatarak (boyardık).” 013/824 (HA, Cengiz, 2023: 785)

Mundin deş. “Böyle deyin.” 006/281 (HA, Cengiz, 2023: 614)

Seni munnin sözleriñ köp boladovın edi, dedi. “Senin böyle sözlerin çok olurdu, dedi.” (ÜA, Ro’zimbayev vd., 2004: 363).

Meni öyimde hemme haracāt bosa, neçün sen mındin avkatnı pişiresen dep urışıp çıkıp getedi. “Benim evimde her bir şey mevcut, sen neden böyle bir yemek pişiriyorsun diye kavga ederek çıkıp gidiyor.” (ÜA, Yusupov, 2005: 105)

❖ **şundin/şundiyn/şundiyn/şunnin/şundiym** ‘şöyle, şunun gibi’

Dey edatının diyalektolojik türevinin tabanlaşması sonucu oluşan bir başka yapı da yine Harezmi Oğuz ağızlarında işlek olarak kullanılan *şundin* ve varyantlarıdır. *Şu* zamirinin, zamir /n/’siyle +*din* edatına bağlanması sonucu teşekkül eden bu yapı Harezmi ağızlarında ‘şöyle, şunun gibi, şu şekilde vb.’ anlamlara sahiptir. Bu sözcük de *mındin*’de olduğu gibi hem *et-* yardımcı fiilinin (*şundet-*, *şünnet-* vb.) hem +*din* edatının tabanlaşmasıyla iki farklı şekilde sözlükselleşmiştir. Hive ağzında tespit edilemeyen *şundiym* varyantının oluşumunda, kendisinden sonra gelen sözcüğün ilk sesi olan /b/ dudak ünsüzünün etkisi vardır. *Şundiyn* şekli, ilk hece ünlüsünün daralmasıyla; *şunnin* varyantı ise -nn- < -nd- ilerleyici ses benzeşmesi neticesinde oluşmuştur. Bu sözlük birimin *şundin* şekli, Harezmi’de en işlek kullanıma sahiptir.

M,ayttım, iy-şunnin davāladım dedim. “Ben söyledim, işte şöyle iyileştirdim dedim.” 002/956 (HA, Cengiz, 2023: 461)

Şunda hāzır kırk yēddi yaşındaman men, ana şundin geplē. “Şimdi kırk yedi yaşındayım ben, işte şöyle olaylar.” 007/44 (HA, Cengiz, 2023: 633)

He indi bermedi bizere, indi aryanını özün doğrılasağ tōyni bizē etemiz diymiz, ana şundiyn. “Evet, şimdi vermedi bize, şimdi öte yanını sen kendin düzelt, düğünü biz yapıyoruz diyelim, işte şöyle.” 012/435 (HA, Cengiz, 2023: 746)

Leper, dastān, yañkinnin ērtek bosam boladı, allā bosam boladı, ā-şundiyn geplē gerek. “Şiir, desran, yine buna benzer masal olsa da olur, ninni olsa da olur, işte şöyle şeyler gerek.” 013/163 (HA, Cengiz, 2023: 763)

Üçüncü oynadandām şundiym boladı. “Üçüncü kez oynadıklarında da şöyle oluyor.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 302)

Şunnin vahda men bolsam, yahşı edi. “Şöyle zamanda ben olsaydım, iyiydi.” (ÜA, Atayevna, 2011: 26)

Şunniyn etip, ikkisi gēceni gēce, günnizni günniz demiyn, işlep, yahşı wolıb getedile, öyle salıp aladıla. “Bu şekilde yaparak ikisi de geceye gece, gündüze gündüz demeden çalışıp, iyi (varlıklı) duruma geliyorlar, evler yaptırıp alıyorlar. (ÜA, Abdullayev, 1961: 303).

❖ **wundin/wunnin/wunniym** ‘öyle, onun gibi’

Harezmi Oğuz ağızlarında sık kullanılan sözlerden biri de *wundin* ve fonetik varyantlarıdır. *+din* (< dey) benzetme edatının tabanlaşması esnasında, /n/ yardımcı sesi vasıtasıyla *u* zamirine bağlanmasıyla oluşmuştur. Harezmi’deki Oğuz ağızlarında üçüncü teklik şahıs zamiri çok nadir olarak *u* biçimindedir. Bu zamir, ekseriyetle /w-/ , /v-/ , /h-/ protezleri ile telaffuz edilmektedir (Atayevna, 2011: 30-31). Hive ağızında görülmeyen *wundiym* yapısı, *şundiym*’de olduğu gibi, kendisinden sonra gelen sözün ilk sesindeki /b/’den ötürü görülür. *Wunnin* yapısı ise, yine ilerleyici benzeşme sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer zamirlerde olduğu gibi, üçüncü kişi zamiri de hem *et-* yardımcı fiili (*wundet-*), hem *+din* edatının tabanlaşması ile sözlükselleşmiştir. Harezmi ağızlarında ‘öyle, onun gibi, o şekilde’ gibi anlamları ifade eder.

Kütüp duradılā wunnin hemmerselēni pişirip. “Bekliyorlar o şekilde, her şeyi pişirip.” 008/642 (HA, Cengiz, 2023: 661)

Béz dokıdık, wunnin vec yök, béz béz, béz. “Bez dokuduk, öyle bir şey yok, bez, bez, bez.” 005/474 (HA, Cengiz, 2023: 565)

Dāna veziri wunniym bolsa, öz kıziñızni öldirib netesiz, öldirmiyn bir dāvānağa beremiz. “Bilgili veziri, öyleyse kızınızı öldürüp ne yapacaksınız, öldürmeden bir divaneye verelim.” (ÜA, Abdullayev, 1961: 302)

İş kılıb, wērde wunnin boldı, bērde munnin boldı, hıllas bir sebeb bolıp seni āgañ öldi, dedi. “Velhasılıkelam, orada öyle oldu, burada böyle oldu, kısacası bir sebeple senin ağabeyin öldü, dedi.” (ÜA, Ro‘zimbayev vd., 2004: 384)

Bunların dışında, 1930 yılında Hive’den derlenen bir metinde *yat-* fiilinin de ön ses /y/ kaybı sonucunda, *āçat-* şeklinde tabanlaşma yoluyla sözlükselleştiği bir örneğe rastlanmıştır:

Yahşılık üç gündeyin āçattı. “İyilik, üç güne kadar aç yattı.” (Junus, 1935: 40).

4. Sonuç

Yazılı kurallara bağlı olmayan ağızlar, ölçünlü dillere nisbeten daha hızlı bir dönüşüme sahiptir. Harezmi’de konuşulan Hive ve Ürgenç Oğuz ağızlarındaki sözlükselleşmiş yapıların incelendiği bu çalışmada, tabanlaşma yoluyla veya çeşitli eklerin esas fonksiyonlarından sıyrılarak kelime tabanıyla birlikte yeni işlevler üstlenmesiyle sözlükselleştiği görülmektedir. *Al-* esas fiiline gelen *bar-*, *ber-*, *çık-*, *gel-/kel-*, *get-/ket-*, *kaç-*, *kal-*, *qayt-*, *koy-* ve *taşa-* gibi fiiller, *et-* yardımcı fiiliyle *bilen* ve *+din* (< dey) edatları fonetik aşınmalar sonucunda; *+lAp*, *-p* gibi ekler ise esas işlevlerinden farklı şekilde kullanılarak sözlükselleşmiş yapıların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Çalışmada incelenen bazı sözlerdeki sözlükselleşme süreci, gramerleşme sonucu gerçekleşmiştir. Dolayısıyla birtakım gramerleşme olayları, sözlükselleşmeyi de beraberinde getirmiştir.

Al- esas fiiliyle kullanılan yardımcı unsurlara bakıldığında yüzey yapıda dikkate değer başkalaşmanın olduğu, fakat derin yapıda henüz ciddi ve köklü bir dönüşümün olmadığı görülmektedir.

Harezmi Oğuz ağızlarında kullanılan *bu*, *şu*, *wu* gibi zamirlerde çift yönlü bir sözlükselleşme durumu gerçekleşmiştir. Bunlar hem *et-* yardımcı fiili hem *+din* benzetme edati vasıtasıyla sözlük birim durumuna gelmişlerdir.

Burada incelenen *akkaç-*, *apçık-*, *apkal-/akkal-*, *apkayt-*, *aptaşa-*, *epper-/ebber-*, *ekel-/ekke-/ekkel-*, *ekit-/ekkit-* gibi yapıların büyük bir bölümü, henüz sözlüklerde yerini almamıştır.²⁶ Dolayısıyla bunlar yalnızca konuşma dilinde mevcuttur. Bu çalışmada ele alınan yapıların çoğunluğu, sadece üç buçuk ay gibi kısa bir zaman diliminde yapılan saha araştırması sonucunda tespit edilebilmiştir. Geniş bir zaman aralığında ve daha fazla derleme işlemiyle yapılacak olan çalışmalarda, burada ele alınan sözlükselleşmiş unsurların farklı varyantları da tespit edilebilir. Dilin kendi iç devinimini oluşturan bu tür dönüşümler farklı zamanlarda, farklı biçimlerde kendini göstermektedir. Nitekim 1960'larda saha araştırması yapan Abdullayev'in derlediği metinlerde yer alan sözlükselleşmiş yapılar, bu çalışmada tespit edilen örneklerin çoğundan farklıdır. Söz gelimi *gel-/ket-* fiilinin *al-* esas fiiliyle tabanlaşması sonucunda on bir farklı yapı tespit edilmiştir. Bu ağızlar üzerine daha derinlikli şekilde yapılacak alan araştırmaları, bu sayının artmasına neden olabilir.

Çalışmada ele alınan ve bir bölümü sözlükselleşmenin eşliğinde olan yapılar, yazı dilinde yer almadığından ölçünlü dilin sözlüklerinde olmaması pek tabiidir. Fakat diyalektoloji çalışmalarında söz varlığına dâhil edilmeleri gerekmektedir. Çünkü bu yapılar, değişken bir varlık olan dilin süreç içerisinde fonetik, morfolojik ve semantik evrimini belgelemesi açısından dil araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Dilin dönüşümünü gösteren bu tür yapıların ağız bilimi çalışmalarında yer almaması büyük bir eksikliktir. Nasıl ki birtakım sözlük birimler biçim birim durumuna gelip sözlükselleşiyor veya görevli işlemciler durumuna geliyorsa, yardımcı unsurlar da benzer süreçlerden geçerek bağımsız sözlük birimler olabilir. Bu sebeple bahsi geçen yapıların en azından diyalektoloji çalışmalarında gösterilmesi gerekir.

Bunlara ek olarak Türk lehçe ve ağızlarında görülen sözlükselleşmiş yapılar, ilgili lehçe veya ağız üzerine hazırlanan monografilerin gramer bölümlerinde ayrı bir başlıkta değerlendirilmelidir. Böylece dilin dinamik yapısının kendi içindeki devinimi daha açık ve belirgin bir şekilde dikkatlere sunulmuş olacaktır.

Kaynaklar

Abdulahkim, M. (1997). *Bir Qucaq Gul (Xorazmcha She'rlar)*. Urganch: «Xorazm» Tahririyat Nashr Bo'limi.

Abdullayev, F. A. (1957). Urganch Shevasining Ba'zi Bir Fonetik Hususiyatlari. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar I* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 299-311.

Abdullayev, F. A. (1958). Janubiy Xorazm Shevalarining Tarixiga Doir. *O'zbek Tili va Adabiyoti Masalalari*, Son: 4, s. 61-68.

Abdullayev, F. A. (1960). O'zbek Tilida Qo'sh Undoshlar. *O'zbek Tili va Adabiyoti Jurnalı*, Son: 5, s. 47-55.

Abdullayev, F. A. (1961). *O'zbek Tilining Xorazm Shevalari: I Lug'at, II Xorazm Shevalarining Tasnifi*, Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti.

²⁶ *appar-*, *ekke-* gibi örnekleri kaydeden Abdullayev (1961: 16, 23), diğer sözlükselleşmiş yapıları -örnek metinlerinde yer vermesine ve çalışmasının ilgili bölümünde fiil + fiil birleşiklerinden bahsetmesine rağmen (Abdullayev, 1961: 171)- sözlüğüne dahil etmemiştir. Bu iki örnek dışında Harezmi ağızlarının söz varlığını ihtiva eden çalışmaların hiç birinde (Madrahimov 1999, Madrahimov 1973, Avaz 2005, Jumaniyazov 2019, Şoabdurahmonov 1971 vb.) sözlükselleşmiş unsurlar yer almıyor. Türk dili üzerine araştırmalar yapan batılı araştırmacıların eserlerinde bu tür sözlük birimleşmiş yapılar olduğu gibi yer almaktadır (mesela bk. Jarring, 1964).

Abdullayev, F. A. (1967). *Fonetika Xorazmskix Govorov: Opiť Monografičeskogo Opisaniya Oguzkogo i Kipčakskogo Narečiy Uzbekskogo Yazıka*. Taşkent: İzdatel'stvo «Fan» Uzbekskoy SSR.

Abdullayev, F. A. (1978). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasi*. Toshkent: «Fan» Nahsriyoti.

Abdurahmonov, D. (1981). Buxoro Oblast' O'g'uz Shevalari. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 6, s. 18-24.

Adilovna, X. Z. (2005). *O'zbek Tilining Qarnoq Shevasi Leksikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Enstituti, Filologiya Fanlari Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya.

Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.

Alimardanov, E. (2021). Xorazm Shevalaridagi Birlamchi Cho'ziq Unlilarning O'rganilishiga Doir. "O'zbek Shevalari Tadqiqotlari: Amaliyot, Metodologiya va Yangicha Yondashuv" Mavzusidagi Respublika İlmiy-nazariy Konferansiyasi Materiallari (2021-yil, 22-may), Toshkent, s. 368-372.

Annanurow, A., Berdiyew, R., Durdyew, N., Şamyradow, K. (1972). *Türkmen Diliniñ Ersary Dialekti*. Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.

Arazkulyew, S. (1991). *Türkmen Diliniñ Farap Dialekti: Morfologiya we Leksika*. Aşgabat: Ylym.

Atayevna, Z. M. (2011). *Urganch Shevasi Morfologiyasi*. Magistrlik Dissertatsiyasi, Urganch: O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Al-Xorazmiy Nomidagi Urganch Davlat Universiteti.

Avaz, Q. (2005). *Xorazm So'zlarining Qisqacha Izohli Lug'ati*. Urganch: "İlm Sarchashmalari".

Avezberdiyevich, A. A. (2018). *Buxoro O'g'uz Shevalari Leksikasi*. Toshkent: Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti, O'zbek Tili, Adabiyoti va Fol'klori Enstituti, Filologiya Fanlari Bo'yicha Falsafa Doktoru (PhD) Ilmiy Darajasini Olish Uchun Yozilgan Dissertatsiya.

Aydemir, İ. A. (2015). Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-fiilli Yapılar. *Türkbilim* 2015/30, s. 223-230.

Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 207-214.

Bussmann, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.

Cengiz, M. (2023). *Özbek Türkçesinin Hive Oğuz Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.

Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Demirez Güneri, A. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller. *Gazi Türkiyat*, Güz 2013/13, s. 59-80.

Diessel, H. (1999). *Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization* (Typological Studies In Language 42). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dobos, E. (1974). An Oghuz Dialect of Uzbek Spoken in Urgench. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 28, No. 1 (1974), pp. 75-97.

Eker, S. (2006). Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezmi-Oğuzcası. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2006, Sayı: 5, s. 113-128.

Eltazarov, J. (2013). Ob Oguzskix Govorax s Ugrozoy İzčeznoveniya v Yujnom Kazaxstane. *Tehlikedeki Diller Dergisi/Journal of Endangered Languages*, 3 (3), s. 275-307.

Gabain, A. V. (1998). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gökçe, H. (2021). Tarihi ve Çağdaş Oğuzcada Tasviri Fiil (Fiil + Zarf-fiil + Fiil) Yapılarının Sözlükselleşmesi: Tabanlaşmış Birleşik Fiiller. *Oğuz Bitig: Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 184-193.

Hirik, E. (2019). Seri Fiil Yapıları ve Türkçe. *Karadeniz Araştırmaları*, XVI/61, s. 120-141.

Hirik, E. (2021). Seri Fiillerde Tür Değişimi ve Sözlükselleşme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5 (2), s. 688-715.

Hojiyev, A. (1961). Aniq Hozirgi Zamon Fe'l Formasining Kelib Chiqishi Haqida. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar II* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 442-450.

Hojiyev, A. (1966). *O'zbek Tilida Ko'makchi Fe'llar*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Hojiyev, A. (1973). *Fe'l*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Ishayev, A. (1964). Qoraqalpog'istondagi O'zbek Shevalariga Oid Ba'zi Ma'lumotlar. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 2, s. 72-74.

Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: CWK Gleerup.

Jumanazarov, Y. (1961a). *Morfologičeskiye Osobennosti Xazaraspского Govora Uzbekskogo Yazıka*. Avtoreferat Dissertatsii, Predstavlennoy na Soiskaniye Učenoy Stepeni Kandidata Filologičeskix Nauk.

Jumanazarov, Y. (1961b). Hazorasp Shevasining Ba'zi Bir Fe'l Formalari. *O'zbek Dialektologiyasidan Materiallar II* (Red. V. V. Reshetov), Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Nahsriyoti, s. 137-150.

Jumanazarov, Y. (1971). *O'zbek Adabiy Tili va Janubiy Xorazm Dialekti*. Toshkent: «Fan» Nahsriyoti.

Jumanazarov, Y. (1976). *O'zbek Tili Janubiy Xorazm (O'g'uz) Dialektining Sintaktik Qurilishi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Jumaniyazov, Sh. (2019). *Xorazm Shevasi Kichik Lug'ati*. Urganch: "Quvanchbek-Mashxura" MCHJ Nashriyoti.

Junus, G'. A. (1935). *Ozbek Lahçalarini Tasnifda Bir Taçriba*. Taşkent: OzSSR Dalvat Naşrijati.

Kocaoğlu, T. (1987). Bugüne Kadar Az Tanınan Hârezm Türk Edebî Dili ve Özellikleri. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I. Türk Dili, Cilt 2*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 77-87.

Kononov, A. N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Madrahimov, O. (1973). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasi Leksikasi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Madrahimov, O. (1988). Xorazm Shevalarining Tasnifiga Doir. *O'zbek Tili Xorazm O'g'uz Shevalarini Areal O'rganish Tajribasidan (İlmiy Asarlar To'plami)*. Red. Z. Mirxalikov, O'zbekiston SSR Maorif Ministrligi Xalqlar Do'stligi Ordenli Nizomiy Nomli Toshkent Davlat Pedagogika Instituti, Toshkent, s. 4-15.

Madrahimov, O. (1999). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasining Xiva Shevasi (O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasining Qisqacha Qiyosiy Lug'ati)*. Urganch: A. Abdalov Nomidagi Viloyat Basmaxonasi.

Menges, K. H. (1933). Drei özbekische texte. *Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Volume 21 (2-3), Jan. 1, pp. 141-194.

Mirzayev, M. M. (1969). *O'zbek Tilining Buxoro Gruppya Shevalari*. O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Moreno Cabrera, J. C. (1998). On The Relationships Between Grammaticalization and Lexicalization. *The Limits of Grammaticalization* (Edited by Anna Giacalone-Ramat and Paul J. Hopper), Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 211-227.

Nazarov, K. (1969). Shimoliy O'zbek Shevalari Tasnifiga Doir. *O'zbek Tili va Adabiyoti Jurnalı*, Son: 5, s. 40-45.

Polivanov, Y. D. (1929). Obraztsı Ne-iranizovannıx (singarmonistiçeskix) Govorov Uzbekskogo Yazıka. *İzvestiya Akademii Nauk SSR, Otdeleniye Gumanitarnıx Nauk*, s. 511-537.

Polivanov, Y. D. (1933). *Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık*, Taşkent: Uzgosizdat, s. 3-45.

Rahimova, K. N. (1984). *Uzbekskiy Govorı Turkmenskoy SSR (Morfologiya)*. Taşkent: Dissertatsii na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata Filologičeskix Nauk.

Rajabov, N. (1990). *O'zbek Xalq Shevalarida Fe'ning Morfologik Tuzilishi*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nahsriyoti.

Reshetov, V. V. (1960). O'zbek Tilining Qarluq-Chigil-Uyg'ur Lahjasi. *O'zbek Tili va Adabiyoti Masalalari*, Son: 5, s. 34-46.

Reshetov V. V. va Shoabdurahmonov, Sh. (1978). *O'zbek Dialektologiyasi*. Toshkent: «O'qituvchi» Nashriyoti.

Ro'zimbayev, S. R. vd. (2004). *Xorazm Dostonlari: Go'ro'g'li*. Urganch: «Xorazm» Nashriyoti.

Sadiqova, M. (1969). Yasama Sifatların Ba'zi Xususiyatlari. *O'zbek Tili va Adabiyoti*, Son: 6, s. 63-66.

Samixon, A. (2016). *O'zbek Dialektologiyasi*. Toshkent: «Navro'z» Nashriyoti.

Shoabdurahmonov, Sh. vd. (1971). *O'zbek Xalq Shevalari Lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston SSR «Fan» Nashriyoti.

Sjoberg, F. A. (1963). *Uzbek Structural Grammar* (Uralic and Altaic Series/Vol. 18). Indiana University/Bloomington: Mouton & Co.

Soydan, S. (2019). Ali Şîr Nevâyî'nin Manzum Eserlerinde Dêk/Dik Edatının Kullanımı. *Dil Araştırmaları*, Bahar 2019/24, s. 131-147.

Şahin, S. (2012). Türkmen Türkçesinde Tasvir Fiilleri ve Tasvir Fiillerinde Kullanılan Yardımcı Fiiller. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 177-190.

Şerbak, A. M. (1961). Osnovniye Osobennosti Yujnoxorezmskogo Govora v Sravnitel'nom Osbeşçenii. *Materialı Po Uzbekskoy Dialektologii II*. Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR, s. 72-95.

Tekin, T. (2013). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Makaleler 3*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz ve Nurettin Demir, Ankara: TDK Yayınları.

Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.

Tulum, M. M. (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı.

Turk, S. E. (1996). *Xorazm Xazinasi (Madaniy Meros)*. Urganch: "Xorazm".

Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*. 2. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Değerlendirme. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017/20, s. 121-145.

Yo'ldoshev, R. (2002). *Toshhovuz Viloyatidagi O'zbek Shevalarining Leksik Xususiyatlari*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Enstituti, Filologiya Fanları Nomzodi Ilmiy Darajasini Olish Uchun Taqdim Etilgan Dissertatsiya.

Yudaxin K. K. (1957). Nekotoriye Osobennosti Karabulakskogo Govora. *Materialı Po Uzbekskoy Dialektologii I*. Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk UzSSR, s. 31-57.

Yudaxin K. K. (1961). Tekstı. *Materialı Po Uzbekskoy Dialektologii II* (Red. V. V. Reşetov). Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSR, s. 14-50.

Yusupov, J. (2005). *Xorazm Rivoyat, Naql va Ertaklari*. Toshkent: Alisher Navoiy O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti.

Yusupov, Y. ve Babacanov, P. (1993). *Xorazm Og'zaki Ijod Durdonalari*. Urganch: Xorazm Viloyat Matbuot Boshqarmasining «Xorazm» Tahririyat-Nashr Bo'limi.

Kısaltma ve işaretler

bk. : bakınız

HA : Hive Ağzı

s. : sayfa

ÜA : Ürgenç Ağzı

X : Yardımcı ünlülerin tamamını ifade eder.

vd. : ve diğerleri

Teşekkür: Ulaşılması güç bazı kaynakların temininde yardımcı olan Dr. Anna Dybo'ya ve çalışmada kullanılan haritanın oluşturulmasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Ömer Kaya'ya teşekkür ederim.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.